

مروری اجمالی به فراهم‌آوری مخطوطات در ایران

■ علی صادق‌زاده وایقان

دانشجوی دکتری کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران و مدیر گروه فراهم‌آوری مخطوطات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

چکیده

ایران از تمدن و فرهنگ بسیار غنی برخوردار است. تولید کاغذ دست ساز در قرن هشتم، وجود دانشمندان مبرز و کم نظیر، علمای نابغه و شهرک‌های علمی بزرگ هم چون ربع رشیدی و ... سبب گردیده تا در غیاب دستگاه‌های چاپ امروزی، وراقان، مولفان، کاتبان و صحافان دست به‌دست هم داده و نسخه‌های خطی ارزشمند و زیادی را خلق نمایند، که علاوه بر محتوای علمی، جنبه‌های گوناگون هنری در آنها وجود دارد، که بعضی از آنها مشخص و بعضی نیز تا کنون مستتر مانده و تحقیقات گسترده‌ای لازم است تا زوایا و ابعاد مختلف آنها مشخص شود. به همین دلیل، بحث و پرداختن به فراهم‌آوری مخطوطات ارزش صد چندان دارد. در این مقاله موجز، ابتدا ضرورت و اهمیت مسئله مطرح شده، سپس شیوه‌های مرسوم فراهم‌آوری مخطوطات از قبیل: خرید، وقف، اهدا و واگذاری (صندوق امانت) و اقدامات لازم و موثر برای هر کدام از این شیوه‌ها بیان گردیده است. در صورت کمبود اعتبارات مالی، وقف و اهدا به‌عنوان بهترین شیوه‌های فراهم‌آوری مخطوطات محسوب می‌شود، به همین دلیل در بحث مربوط به وقف به ویژه اهدا، راه‌های توسعه و ترویج فرهنگ اهدا و اقداماتی که بعد از اهدا منابع باید صورت بگیرد تا دیگران تشویق شوند، به‌طور مختصر اشاره شده است. در ادامه مقاله مشکلات این مسئله از جمله: مالکیت نسخه‌های خطی و بحث حقوقی، کمبود اعتبارات مالی، تبلیغات دروغین بیگانگان و عوامل فریفته آنها در داخل کشور و سوء استفاده دلالان خارجی ذکر گردیده و در انتهای مقاله راهکارهایی برای حل مشکلات پیشنهاد شده است. **کلیدواژه‌ها:** فراهم‌آوری مخطوطات، نسخه‌های خطی، اهدا نسخه‌های خطی، مجموعه‌سازی نسخه‌های خطی

نگارنده در طول چند

سالی که مسئولیت

گروه فراهم‌آوری

مخطوطات سازمان

اسناد و کتابخانه

ملی ایران را

عهده دار هستیم با

مراجعه‌کنندگان

مواجه شده‌ام که

نگران تملک مجموعه

خویش توسط

سازمان‌ها و یا ارجاع

آنها به سازمان‌های

امنیتی کشور هستند و

می‌خواهند بدانند اگر

مایل به فروش نباشند

می‌توانند کتب و منابع

خویش را پس بگیرند

مقدمه

یکی از راه‌های حفظ میراث ملی و مکتوب هر کشور و منطقه‌ای فراهم‌آوری و حفاظت از آنها است. در این خصوص فعالیت شایسته‌ای در کشور ما صورت نگرفته است، لذا حضور سازمان‌های دولتی، ایجاد قوانین سهل و تخصیص اعتبار ضروری است؛ هر چند گاه سازمان‌هایی که باید در این زمینه تلاش کنند چنان در پیچ و خم‌های سازمانی و اداری درگیر فعالیت‌های روزمره‌اند که کمتر مجال پرداختن به این امور برایشان حاصل می‌شود (آزاده، ۱۳۸۱، ص ۱۴).

چنانچه نسخه‌های خطی موجود در دست افراد و برخی مؤسسات که طی قرن‌های متمادی از گزند حوادث طبیعی و غارت و دستبرد خارجیان مصون و محفوظ مانده‌اند، توسط مراکز قانونی گردآوری نشوند در معرض خطر خروج از کشور توسط دلالان منطقه‌ای و بین‌المللی قرار می‌گیرند. قطعاً اطلاع‌رسانی شفاف توسط سازمان‌ها و مراکز می‌تواند که قصد فراهم‌آوری مخطوطات مخصوصاً از راه خرید را دارند به عنوان دژ محکم و ابزاری برای جلوگیری از خروج غیرقانونی نسخه‌ها از کشور و ضایع شدن آنها محسوب می‌شود.

نگارنده در طول چند سالی که مسئولیت گروه فراهم‌آوری مخطوطات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران را عهده دار هستم با مراجعه‌کنندگانی مواجه شده‌ام که نگران تملک مجموعه خویش توسط سازمان‌ها و یا ارجاع آنها به سازمان‌های امنیتی کشور هستند و می‌خواهند بدانند اگر مایل به فروش نباشند می‌توانند کتب و منابع خویش را پس بگیرند.

به حق در سال‌های اخیر اقدامات بسیار ارزنده‌ای صورت گرفته و سیر صعودی فراهم‌آوری و مجموعه‌سازی کتابخانه‌ها را شاهد هستیم، تجلیل از خیرین و اطلاع‌رسانی به‌تحو احسن صورت گرفته و امید بهبود و پیشرفت نیز می‌رود (بشیری‌وند، ۱۳۸۳، ص ۳).

فرام‌آوری نسخه‌های خطی با ارزش به عنوان منابع اصلی و معتبر فرهنگ و تمدن ایران اسلامی و تاریخ علم در ایران و اسلام از فعالیت‌های اساسی و ضروری کشور بوده و با هدف جلوگیری از خروج این ذخایر نفیس و ارزشمند از کشور به صورت قاچاق، اقدامی است مورد تأیید و تأکید مسئولین و نهادهای قانونی

ضرورت

فرام‌آوری نسخه‌های خطی با ارزش به عنوان منابع اصلی و معتبر فرهنگ و تمدن ایران اسلامی و تاریخ علم در ایران و اسلام از فعالیت‌های اساسی و ضروری کشور بوده و با هدف جلوگیری از خروج این ذخایر نفیس و ارزشمند از کشور به صورت قاچاق، اقدامی است مورد تأیید و تأکید مسئولین و نهادهای قانونی. تهیه این منابع به دلیل فقدان اطلاعات و فهرست کامل و مشخص از نسخه‌های خطی موجود و پراکندگی آنها در داخل و خارج از کشور، فعالیتی خاص و متفاوت از گردآوری دیگر منابع اطلاعاتی است. ایرج افشار (۱۳۴۸، ص ۶) ضرورت فرام‌آوری نسخه‌های خطی را چنین بیان می‌کند: «... اکنون که تا حدی بر فواید و اهمیت این آثار وقوف حاصل شد باید بحثی را در باب جمع‌آوری و نگاهبانی و شناساندن آنها پیش کشید.»

نخستین و مهم‌ترین مسئولیت سازمان‌ها و کتابخانه‌هایی که فرام‌آوری مخطوطات جزو اهداف و وظایف شان است، گردآوری آثاری است که برخی از آنها در خانه‌ها و به‌عنوان مجموعه خصوصی و مال ارثی از چشم محقق و دانشمند پنهان است. این نسخه‌ها گاه پس از فوت صاحب مجموعه با روشی سوداگرانه به بازار می‌آید و غالباً پراکنده می‌شود. دسته دیگر از کتب خطی آنهایی است که در مزارات و امامزاده‌ها و بناهای مذهبی و مسجدها به تصادف از بد حادثه زمان برکنار مانده و به علت احترام عامه به امکان مذهبی محفوظ مانده‌اند.

هنوز هم بسیاری از کتب مهم چه به لحاظ متن و چه هنر، پاره و پراکنده در صندوق‌های مساجد و مزارات طعمه خاک و موش و موربانه است و به تدریج از میان خواهد رفت. بر ماست که این آثار گرانبه‌تر را که مرددریگ فکری ملت ایران است جمع کنیم. باید آنها را خرید و به صورت شرعی و قانونی از طریق اهداء و ضبط، از نیستی و نابودی محفوظ داشت و به راستی باید از کسانی که مجموعه خصوصی دارند و از روی ذوق و عشق به جمع‌آوری کتب خطی پرداخته‌اند ممنون بود که بخشی از عمر و سرمایه خود را صرف این امر بزرگ کرده‌اند و موجب حفظ تعدادی از این آثار بوده‌اند.

دکتر فدایی (۱۳۸۷، ص ۱۰۷ - ۱۰۸) نیز معتقد است: «لزوم

توجه به نسخ خطی و اهمیت آن به عنوان میراث فرهنگی شعر نیست. اینکه در گذشته ما ایرانیان در حوزه‌های مختلف علم محلی از اعراب داشته‌ایم واقعیت است. این تنها ادعای ما نیست بلکه مطلبی است که دیگران به آن اعتراف دارند. چنانچه با برنامه‌های درست میزان آگاهی فردی و اجتماعی بالا برود و آحاد جامعه به اهمیت و ارزش نسخ خطی به عنوان میراث علمی و فرهنگی پی ببرند [فرام‌آوری مخطوطات سهل خواهد شد]. جمع‌آوری نسخ خطی جز با برنامه‌ریزی درست امکان‌پذیر نیست.»

پس فرام‌آوری مخطوطات امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر بوده و اطلاع‌رسانی در این خصوص نیازمند عزم ملی به‌ویژه رسانه ملی و مطبوعات است و ایجاد اعتماد و احترام به مالکین نسخه‌های خطی و تثبیت و تصویب قوانین مالکیت نسخ خطی ضروری است.

شیوه‌های فرام‌آوری مخطوطات

اولین بحث در مجموعه فرهنگی به‌ویژه کتابخانه بحث مجموعه‌سازی است. امروزه مجموعه‌سازی به‌راحتی صورت می‌گیرد چون کتاب با ظهور و گسترش ماشین چاپ و تکثیر با

قیمت مناسب‌تری تهیه و چاپ می‌شود. ولی این موضوع در گذشته با مشکلاتی مواجه بوده و در مورد نسخه‌های خطی نیز غیر ممکن بوده است.

واقعیت این است که فراهم‌آوری نسخه‌های خطی مانند کتاب‌های چاپی و سایر منابع اطلاعاتی نیست؛ کاری است دشوار و طاقت‌فرسا. زیرا فهرست کاملی از وضعیت پراکندگی دست‌نوشته‌ها در سطح کشور و خارج از آن، به‌ویژه در نزد مجموعه‌داران شخصی در دست نیست.

فراهم‌آوری مخطوطات خود بحث مفصلی است و هر کتابخانه‌ای برای راه‌اندازی بخش نسخه‌های خطی و جمع‌آوری مخطوطات باید با شیوه‌های آن آشنا باشد که البته تمام این شیوه‌ها در مورد مجموعه‌های شخصی کاربرد آنچنانی ندارد؛ ولی در مورد کتابخانه‌هایی که جنبه دولتی و یا نقش ارزنده‌ای در حفظ میراث مکتوب کشور دارند قابل ذکر و تأمل است. در ادامه شیوه‌های مهم و مرسوم فراهم‌آوری مخطوطات به اختصار بحث می‌شود.

فراهم‌آوری نسخه‌های خطی مانند کتاب‌های چاپی و سایر منابع اطلاعاتی نیست؛ کاری است دشوار و طاقت‌فرسا. زیرا فهرست کاملی از وضعیت پراکندگی دست‌نوشته‌ها در سطح کشور و خارج از آن، به‌ویژه در نزد مجموعه‌داران شخصی در دست نیست

۱. خرید

خرید، روش معمول تهیه نسخه است. فروشنده‌گان نسخه (کتاب) در قرون اولیه اسلامی را «وراق» می‌نامیدند. آنها مردمی بودند که خود به دنیای دانش تعلق داشتند. اغلب کتاب‌شناس، دانشمند، شاعر و احياناً خوش‌نویس (به اقتضای دوره‌های مختلف) بوده‌اند. تهیه کتاب از سرزمین‌های دور و مختلف برای کتابخانه‌های بزرگ همواره مورد نظر صاحبان آنها بوده؛ این ندیم در «الفهرست» نوشته است که مأمون جمعی را به سرزمین روم فرستاد تا تعدادی کتاب را برای بیت الحکمه او در بغداد بیاورند. خرید و فروش کتاب از مباحث دلکش تاریخ کتاب‌سازی و مجموعه‌سازی و کتابخانه‌داری است. باید تدبیر اساسی در خرید نسخه‌های خطی ایجاد و شرایط فرهنگی برای فروش و اهدای آنها اندیشیده شود. جغرافیای فرهنگی کشور ما به‌گونه‌ای است که نسخه‌های خطی در اقصی نقاط آن به شکل گسترده و وسیعی پراکنده است (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۰۴).

در حال حاضر برای خرید کتب خطی علاوه بر اعتبار مالی لازم و کافی، تشکیل کمیته فراهم‌آوری نیز ضروری است؛ زیرا فراهم‌آوری نسخه‌های خطی، تخصصی، مدون و اصولی گشته است، از طرفی قوانین و مقررات اداری حاکم بر کتابخانه‌ها به‌ویژه امور مالی و اعتباری وجود چنین کمیته‌ای را ضروری کرده است (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۰۹). برخی کتابخانه‌هایی که کمیته فراهم‌آوری منسجمی نداشته‌اند نسخه‌های بسیار نفیسی از دست داده‌اند (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۱۱).

در ایران کتابخانه‌های ملی، مجلس شورای اسلامی، سازمان میراث فرهنگی، آستان قدس رضوی، مرعشی نجفی و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و ... متصدی، دفتر یا کمیته فراهم‌آوری مخطوطات دارند. گاه کمیته خرید فقط از یک نفر و یا مسئول کتابخانه تشکیل شده است؛ مثل کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی (ره)،

که جناب آقای دکتر سید محمود مرعشی - متولی و رئیس کتابخانه - شخصاً کارشناسی و نسبت به خرید کتاب اقدام می‌کند.

در بعضی مراکز فرهنگی مثل کتابخانه ملی و مجلس شورای اسلامی کمیته‌ای چند نفره این کار را انجام می‌دهد و در این کمیته افرادی خیره و باتجربه از خود کتابخانه به‌ویژه بخش خطی، و کارشناسان با تجربه از بیرون سازمان حضور دارد. لازم است حداقل در کمیته فراهم‌آوری، یک نفر فهرست‌نویس، یک نفر مطلع از خرید و فروش و وضع بازار، یک نفر از امور مالی سازمان و یا کتابخانه، یک نفر کتاب‌شناس، یک نفر هنرمند جهت بررسی مرقعات و کتب نفیس هنری و یک نفر متخصص موضوعی حضور داشته باشند.

البته در تمامی خریدها و کارشناسی‌ها لزوم حضور تمامی این افراد نیاز نیست و می‌توان به تناسب مجموعه‌ها و نسخه‌های عرضه شده، ترکیبی از این افراد، با تشکیل جلسات منظم نسبت به کارشناسی و تقویم نسخه‌های ارائه شده از سوی افراد حقیقی و حقوقی اقدام نمایند.

۲. وقف

وقف کتاب از صدر اسلام عملی خیر، سنتی نیکو و در زمره باقیات الصالحات به‌شمار می‌آمده که پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانی را برای واقف به همراه داشته است. علاوه بر اینکه در تاریخ اسلام سهم عمده‌ای در پیدایش کتابخانه‌های گوناگون داشته؛ بیشتر کتاب‌های خطی اسلامی موجود در کتابخانه‌های جهان حاصل این عمل خدایسندانه بوده است (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۰۴). وقف در گذشته رایج‌تر از زمان حال بوده. اعتقادات مذهبی و راهنمایی‌های لازم مردم را به این کار تشویق می‌کرد (فدایی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۹).

با لحاظ این مسئله که اکثر نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های شخصی علما و اساتید و محققین است و اینها نیز بر ارزش و جایگاه وقف در اسلام آگاه هستند و اعتقاد عمیق و راسخی به مسائل و دستورات اسلام دارند می‌توان در این خصوص زمینه‌سازی کرده و با استفاده از رسانه‌های جمعی و نشریاتی که خود متولی است به احیاء این سنت حسنه اسلامی و تقویت آن همت گماشت و تمام توان و تلاش خویش را به کار برد (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۰۶). از محاسن وقف یکی این است که حفظ و نگهداری منابع وقف‌شده تابع شرایط خاصی است و دست طمع کتابخانه‌ها و سازمان‌های دیگر و یا افرادی را که گاه با تنظیم قوانین و یا اخذ دستور از مسئولین رده بالا نسبت به انتقال این نفایس و کتابخانه‌های مورد نظر اقدام می‌کنند کوتاه می‌کند (فدایی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۹).

از مهم‌ترین نسخه‌های خطی وقفی می‌توان کتابخانه وقفی حاجی حسین آقای ملک به آستان قدس رضوی، کتب وقفی شاه عباس به آستان قدس رضوی و آستانه قم و آستانه حضرت عبدالعظیم (شهر ری) و نادر شاه به آستان قدس و ... را نام برد.

[حتی] یک نوع از موقوفات برای مصارف وصالی و مرمت درباره کتب اوقافی بوده است. مضمون وقف‌نامه‌ای که در این باره دیده‌ام و بر سنگ حک شده و بر دیوار حسینیه‌ای در عقدا (میان نائین و یزد) نصب شده چنین است که: «وقف نموده سلاله السادات حاجی میرزا حسن عقلائی سی کرت زمین با عده عقدا... و ده کرت آنرا بر صحافی قرآن مسجد و...» (افشار، ۱۳۴۸، ص ۴۵۴).

۳. اهداء

اهداء بهترین روش گردآوری مخطوطات به‌ویژه برای سازمان‌ها و کتابخانه‌هایی است که با مشکل اعتباری و مالی مواجه هستند؛ زیرا بعضی مسائل ممکن است در وقف وجود داشته باشد یا شرایط خاصی داشته باشد که مشکلاتی را در سازماندهی و اطلاع‌رسانی به‌وجود آورد. بعضی کتابخانه‌ها توانسته‌اند از طریق اهداء مجموعه نفیسی از کتب خطی فراهم کنند. اکثر اهداءکنندگان از افراد آگاه و عالم جامعه هستند. ارج‌گذاری به اهداءکنندگان و تجلیل از اقدام و حرکت ماندنی آنها تأثیر شگرفی در جامعه داشته و بقیه را به این کار تشویق می‌کند. به نظر نگارنده:

اولاً باید منابع اهدایی را نیز مانند خرید کارشناسی و تقویم کرده و ضمن اطلاع به مالکان در پرونده درج کرد تا در تجلیل از اهداءکنندگان مراتب را در نظر گرفت. ثانیاً میزان صرفه‌جویی مادی حاصل از منابع اهدایی مشخص شود.

ثالثاً برای تشویق صاحبان نسخه‌های خطی، چاپ سنگی و آثار نفیس و مکتوب کشور به‌ویژه نسخه‌های خطی که برای اهداء شایسته است تبلیغات چشم‌گیری از طرف سازمان‌ها و کتابخانه‌ها صورت بگیرد. اقدامات زیر در این راستا پیشنهاد می‌گردد که پس از بررسی و صلاحدید به متقاضی امکانات سازمان‌ها و کتابخانه‌ها مورد استفاده قرار بگیرد:

۱. تشکیل دبیرخانه اهداء برای تسریع کار و پیگیری؛
۲. تهیه پلاکارد با جملاتی در خصوص اهداءکنندگان و نصب در محل تردد مراجعین از قبیل:
 - از اعتماد اهداءکنندگان نسخه‌های خطی و نادر سپاسگزاریم.
 - اهداءکنندگان میراث مکتوب کشور، ایثارگران فرهنگی جامعه هستند.
 - گنجینه غنی سازمان یا کتابخانه مدیون اهداءکنندگان آثار مکتوب است.
 - اهداءکنندگان نسخه‌های خطی جزء حافظان اصلی فرهنگ مکتوب کشور هستند.
 - حیات فرهنگی کشور در گرو اهداءکنندگان و ایثارگران فرهنگی کشور است.
۳. اختصاص جایگاه (فضای) ویژه در وبگاه سازمان یا کتابخانه برای اهداءکنندگان و معرفی اهداءکنندگان به همراه معرفی منابع اهدایی؛
۴. معرفی یک نفر از اهداءکنندگان برجسته در هر ماه بر

روی یک پلاکارد و نصب آن در محل ورودی اصلی سازمان یا کتابخانه؛

۵. سازماندهی و نگهداری منابع اهدائی در مخزن مخصوص و الصاق عکس اهداءکنندگان در مخازن در بالای منابع اهدائی؛
۶. هماهنگی با واحد مربوطه برای بازدید اهداءکنندگان از سازمان یا کتابخانه هم‌زمان با اهداء منابع؛
۷. ارائه رسید رسمی و معتبر با درج شماره‌های ثبت منابع اهدائی به اهداءکنندگان؛

۸. صدور کارت عضویت افتخاری برای اهداءکنندگان با گنجاندن عنوان اهداءگر در کارت عضویت؛

۹. معرفی اهداءکنندگان و منابع اهدایی در رسانه‌های جمعی؛

۱۰. اطلاع‌رسانی توسط مدیران در جلسات، نشست‌ها، همایش‌ها و... به‌ویژه خارج از سازمان یا کتابخانه؛

۱۱. تشویق مادی و غیرمادی کارشناسان محترم گروه فراهم‌آوری برای شناسایی و معرفی مجموعه‌های اهدائی به سازمان یا کتابخانه؛

۱۲. اهداء لوح تقدیر به اهداءکنندگان با امضاء بالاترین مدیر سازمان یا کتابخانه؛

۱۳. برگزاری مراسم سالانه تجلیل از اهداءکنندگان؛

۱۴. تنظیم فهرست جداگانه‌ای برای اهداءکنندگان مجموعه و قید نام اهداءگر در داده‌پردازی اطلاعات؛

۱۵. نصب تندیس اهداءکنندگان برجسته به عنوان خادمین فرهنگ در سرسرا؛

۱۶. تدوین و چاپ ویژه‌نامه معرفی اهداءکنندگان به انضمام منابع اهدائی.

۴. واگذاری (امانت)

ممکن است عده‌ای آنچنان به اموال معنوی خود دلبستگی داشته باشند که حاضر نباشند حتی به ظاهر نام اهدائی یا وقفی روی آن بگذارند؛ اما ممکن است با برنامه امانت موافق باشند. این برنامه آنان را متقاعد می‌کند کتب و آثار معنوی متعلق به خودشان است ولی به رسم امانت نزد کتابخانه یا مؤسسه‌ای گذاشته شود. در اینگونه موارد باید با تنظیم قراردادی که رئیس کتابخانه یا مؤسسه آن را امضا می‌کند به فرد یا افراد اطمینان کافی داده شود که اموالشان از آن خودشان است و هر زمان که بخواهند می‌توانند آن را پس بگیرند (فدایی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۱). علاوه بر ایجاد اعتماد، یکی دیگر از عوامل تشویق مالکان نسخه‌های خطی برای واگذاری امانی ایجاد شرایط استاندارد نگهداری یا همان مخزن نگهداری استاندارد است. از آنجا که در مورد نسخه‌های خطی بحث امنیت، اطلاع‌رسانی، سازماندهی و تجهیزات و شرایط خاص نگهداری مطرح است می‌توان نسخه‌های خطی و نفیس را برای نگهداری در شرایط مساعد و ایده‌آل به صورت امانی و طبق ضوابط و مقررات مورد توافق طرفین فراهم‌آوری و نگهداری کرد

از آنجا که در

مورد نسخه‌های

خطی بحث امنیت،

اطلاع‌رسانی،

سازماندهی و

تجهیزات و شرایط

خاص نگهداری

مطرح است می‌توان

نسخه‌های خطی

و نفیس را برای

نگهداری در شرایط

مساعد و ایده‌آل

به صورت امانی

و طبق ضوابط و

مقررات مورد توافق

طرفین فراهم‌آوری و

نگهداری کرد

یکی از مباحث جدی و بسیار بحث‌برانگیز در مورد نسخه‌های خطی مسئله مالکیت نسخه‌ها و بحث‌های حقوقی پیرامون مالکیت این آثار است

دروغینی که شده مبنی بر اینکه در خارج نسخه‌های خطی را به قیمت گزاف خریداری می‌کنند، کتب نفیس و بسیار ارزشمندی از طریق مرزهای مشترک زمینی یا هوایی به سایر کشورها به‌ویژه کشورهای اروپا راه یافته است. در صورتی که در اکثر موارد قطعاً اینطور نیست؛ زیرا در سال‌های اخیر شاهد هستیم که بسیاری از افراد مجموعه‌های خود را پس از سال‌ها نگهداری در خارج از کشور برای فروش به کتابخانه‌های کشورمان عرضه کرده‌اند.

مراکز خرید و کارشناسان کشورمان با بازارهای خارجی ارتباط تنگاتنگی داشته در کارشناسی و قیمت‌گذاری، وضعیت بازارهای خارج از کشور را لحاظ می‌کنند. همچنین کمیته‌های فراهم‌آوری بعضی از سازمان‌ها و کتابخانه‌ها از جمله کتابخانه ملی ایران، آستان قدس رضوی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌العظمی مرعشی نجفی (ره) در قم و ... در خارج از نیز کشور فعال‌اند. نمونه بارز آن خرید حدود ۲۰۰۰ نسخه خطی و چاپی نفیس خارج‌شده از کشور توسط گروه فراهم‌آوری مخطوطات کتابخانه ملی ایران از هلند و ... است.

راهکارها

راه حل این تطاول فرهنگی به‌وسیله صدور بخشنامه یا گذراندن آئین‌نامه و غیره عملی نیست، در عمل اینگونه امور نتیجه عکس می‌دهد و هر کس ورق پاره‌ای مانده از قدیم را گنجی تصور می‌کند و درصدد پنهان یا رد کردن آن است. خان محمدی (۱۳۷۶، ص ۶) پیشنهاد می‌کند که راه حل و طریق تصحیح، تبلیغ و آگاهی دادن مناسب از راه رسانه‌های جمعی، برگزاری مناسبت‌هایی نظیر هفته کتاب برای این نسخه‌ها، مقرر کردن بودجه‌ای مناسب به

تا حداقل هم در شرایط مطلوب نگهداری شود و هم پژوهشگران و محققان بتوانند به‌راحتی از آنها استفاده کرد. البته در این نوع فراهم‌آوری نیز لازم است منابع امانی کارشناسی و تقویم گردد تا ارزش منابع در صورت بروز هرگونه حوادث غیرمترقبه مشخص و پرداخت شود. ضمناً می‌توان به بیمه منابع نیز اقدام کرد که بحث جداگانه و مفصلی می‌طلبد.

مشکلات

یکی از مباحث جدی و بسیار بحث‌برانگیز در مورد نسخه‌های خطی مسئله مالکیت نسخه‌ها و بحث‌های حقوقی پیرامون مالکیت این آثار است. گفت‌وگو بر سر اینکه «آیا نسخه‌های خطی می‌توانند مالکیت خصوصی داشته باشند و آزادانه و به دور از ممنوعیت‌های دولتی به معرض مبادله گذاشته شوند یا خیر؟» هنوز سرانجام قطعی و قانع‌کننده‌ای نیافته است؛ این گفت‌وگوها تاکنون موافقان و مخالفان بسیاری داشته و طرحی که در این رابطه با مالکیت شخصی این آثار تقدیم مجلس شورای اسلامی گردیده به گسترده‌تر و جدی‌تر شدن بحث‌ها و گفتگوها انجامیده است.

یکی از مشکلات اساسی دیگر در فراهم‌آوری مخطوطات کمبود اعتبارات مالی است که دلایل مختلفی دارد. این کمبود اعتبار گاه ناشی از عدم توجه و درک صحیح مسئولان کتابخانه‌های خطی است. آنها ممکن است به خرید نسخ خطی توجه کافی نداشته باشند یا آن را مهم ندانند. گاه هم ممکن است اهمیت موضوع را بدانند اما بودجه کتابخانه به‌قدری کم است که سرمایه‌ای برای اجرای این برنامه نمی‌ماند (فدایی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۳ - ۱۱۴). ضمناً اخبار حاکی از آن است که با تبلیغات مسموم و

عنوان بخشی از بودجه حفظ میراث فرهنگی به امر خریداری و نگهداری این منابع و مهم‌تر از همه فراهم‌آوردن امکانات صحیح و چاپ آنها است تا ارزش علمی آنها از انحصار خارج شود (نقل شده در: خانی‌پور، ۱۳۸۵، ص ۲۰).

ایرج افشار (۱۳۸۱) پیشنهاد می‌کند که با عنایت به تجربه مرحوم حاج حسین آقا ملک که توانست یک تنه نزدیک به هفت هزار نسخه خطی را بخرد و مانع خروج آنها شود و نیز بانی کتابخانه مرعشی نجفی (ره) در قم که حدود سی هزار نسخه خطی تا کنون در آن گردآوری شده است و همچنین سید علی محمد وزیری در یزد که توانست چنان کتابخانه بازرشی را از راه تشویق مردم به اهداء کتب و خریدن مواردی که امکان رایگان گرفتن آنها نبود، پایه‌ریزی کند؛ باید سعی شود راه‌های سنتی ادامه یابد و مردم را فرهنگ‌خواه و فرهنگ‌دوست بار آورد (نقل شده در: خانی‌پور، ۱۳۸۵، ص ۲۴).

یادآوری این نکته ضروری است که برنامه‌های تشویقی در هر محل و زمانی ممکن است صورت خاصی به خود بگیرد. تربیت نسلی که با فرهنگ و نسبت به اموال معنوی خود حساس باشد هم زمان می‌خواهد و هم برنامه. تربیت امری دراز مدت و یکی از فروع شناخت اصل این موضوع است. بنابراین ممکن است در برنامه‌ریزی تربیتی و فرهنگ‌سازی برای این موضوع همانند هر برنامه تربیتی دیگر راه‌های گوناگون وجود داشته باشد (فدایی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۱ - ۱۱۲).

برای رفع تنگناهای مالی پیشنهاد می‌شود کتابخانه‌ها اطلاع‌رسانی در خصوص ارزش و اهمیت نسخه‌های خطی را از جنبه‌های مختلف گسترش و توسعه داده و با استفاده از رسانه‌های گروهی به‌ویژه مطبوعات و صدا و سیما از افراد خیر، متمکن و فرهنگ‌دوست بخواهند کتابخانه را در خرید نسخه‌های خطی یاری کنند؛ بدین نحو که هر موقع نسخه‌های خطی برای خرید به کتابخانه‌ها عرضه شد از خیرین دعوت شود این کتاب‌ها را خریداری و به کتابخانه اهداء کنند و نام آنها به عنوان خادمین فرهنگ ثبت و ضبط شود (صادق‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۱۰۷). یا اگر مالکان مجموعه‌ها راضی باشند سازمان‌ها و کتابخانه‌ها، مجموعه‌ها را تحویل بگیرند و پس از ضدفونسی، مرمت و تهیه فهرست و اسکن به آنان برگردانند. علاوه بر کمک به حفظ میراث مکتوب و نقایس علمی و هنری، از مزایای دیگر این کار شناسایی مجموعه‌های خانوادگی و کتابخانه‌های کوچک و امکان اطلاع‌رسانی برای پژوهشگران است. همچنین آشنایی مالکان با نحوه نگهداری نسخه‌های خطی و اهمیت آنهاست، چه بسا در این مسیر مالکان شیفته این کار شوند و خود تبدیل به یک متخصص و حامی نسخه‌های خطی شوند.

نتیجه‌گیری

فراهم‌آوری نسخه‌های خطی امری اجتناب‌ناپذیر است و به دلیل اینکه نسخه‌های خطی نشانگر تمدن و فرهنگ غنی ایران و همچنین سند گویای دانشمندان و علمای کم نظیر و شاید بی نظیر

کشورمان می‌باشد، ضروری است. امید است کتابخانه‌ها با تأمین اعتبار و تشکیل کمیته‌ای فعال، مانعی برای خروج نسخه‌های خطی کشور باشند و روزی فرا برسد که کتابخانه‌ها بتوانند با همت مسئولان نسبت به برگرداندن نسخه‌های از دست‌رفته و یا حداقل شناسایی و عکسبرداری و تهیه کپی از آنها اقدام کند. گاه نسخه‌های هنری بسیار نفیسی از دست می‌رود که خلق آنها هرگز میسر نخواهد بود؛ پس باید برنامه‌های تشویقی برای وقف، اهداء، واگذاری و امانت نیز تقویت شود.

پی‌نوشت

۱. بخشی از مطالب این مقاله، یادداشت‌ها و تجربیات نگارنده مقاله در طول ۶ سال فعالیت در این حوزه در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران است.

مآخذ

۱. آزاده، فریدون، ۱۳۸۱، «عزم ملی برای جلوگیری از نابودی و خروج نسخه‌های خطی...»، پیام بهارستان، شماره ۱۶، مهر.
۲. افشار، ایرج، ۱۳۴۸. «نسخه خطی مظهر فکر و هنر ایرانی»، راهنمای کتاب، شماره ۱ و ۲، فروردین و اردیبهشت.
۳. افشار، ایرج، ۱۳۴۸، «یادگارهای یزد»، ج اول، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی (شماره ۶۸)، بهمن.
۴. بشیری‌وند، رسول، ۱۳۸۳، «طی آئینی کتابخانه شخصی مرحوم مهندس جلال غفاریان اصل به کتابخانه مرکزی تبریز اهدا شد». خانه فرهنگ، خبرنامه فرهنگی هنری اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی آذربایجان شرقی، سال ششم، شماره نهم (پیاپی ۶۶)، آذر.
۵. خانی‌پور ماچینی، رضا، ۱۳۸۵، «بررسی علل و عوامل خروج کتب خطی از ایران و راه‌های مقابله با آن»، پایان‌نامه دکترای کتابداری و اطلاع‌رسانی، استاد راهنما، دکتر علی شکویی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی.
۶. صادق‌زاده وایقان، علی، ۱۳۸۴، «بررسی سازماندهی و اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی.
۷. فدایی، غلامرضا، ۱۳۸۶، «آشنایی با نسخ خطی و آثار کیمیا (فارسی و عربی)»، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
۸. مزدآپور، کتابیون، ۱۳۸۲، «تولد انجمن دست‌نوشته‌های کهن برای مبارزه با مرگ نسخ خطی»، کتاب ماه کلیات، شماره ۷۳ - ۷۴، آذر و دی.

امید است کتابخانه‌ها

با تأمین اعتبار و

تشکیل کمیته‌ای فعال،

مانعی برای خروج

نسخه‌های خطی کشور

باشند و روزی فرا

برسد که کتابخانه‌ها

بتواند با همت

مسئولان نسبت به

برگرداندن نسخه‌های

از دست‌رفته و یا

حداقل شناسایی و

عکسبرداری و تهیه

کپی از آنها اقدام کند